

*Т. Чуйко, заст. ген. директора з наук. роб.,
Національний музей Тараса Шевченка*

ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ОБРАЗУ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ЖИВОПИСІ Й ГРАФІЦІ 40-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Дослідження особливостей інтерпретації образу Тараса Шевченка в живописі й графіці ХХ ст. спонукає до конструювання своєрідної амплітуди, яка увиразнює періоди творчих експериментів і стагнації; співіснування різних напрямків та шкіл і панування соцреалізму; періоди невпинних пошуків художньої мови, адекватної тому чи іншому часу, й компенсацію неможливості такого вислову технічною майстерністю, філігранністю техніки виконання твору.

Ключові слова: інтерпретація, образ, графіка, плакат, художня мова, В. Касіян, М. Деревус.

Дослідження спонукає до конструювання своєрідної амплітуди, яка увиразнює періоди творчих експериментів і стагнації; співіснування різних напрямків та шкіл і панування соцреалізму; періоди невпинних пошуків художньої мови, адекватної тому чи іншому часу, й компенсацію неможливості такого вислову технічною майстерністю, філігранністю техніки виконання твору. Так, після насичених пошуками 1900–1930-х рр., принаймні, коли говоримо про жанр портрета, 1940-і рр. знаменують спад творчої активності поза межами заданих соцреалізмом ідеологічних параметрів. Така ситуація зберігатиметься два десятиліття, у 1950-х рр. Україна (тоді – складова СРСР) ще відходитиме від щойно засудженого культу особи з його наслідками, зокрема, ідеологічними матрицями, незмінно вживаними й обов'язковими до застосування. До творчого сплеску шістдесятників ще було далеко. Водночас 1940-і рр. – період активної праці в шевченкіані таких віртуозних майстрів-графіків як М. Деревус і В. Касіян. Перший ілюстрував Шевченків біографічний матеріал (у НМТШ зберігається близько 20 творів означеного часу) та поезії "Кобзаря", прозу Т. Шевченка (в колекції НМТШ також є низка творів, щоправда, – вже 1950-х рр.); зберігається й живописний твір художника на означену тематику (1956 р.). Другий – В. Касіян – у 1940-х рр. продовжує ілюструвати поетичні твори митця, створювати тематичні композиції на теми з життя Т. Шевченка (в НМТШ загалом понад 70 творів графіка – 1920–1960-х рр.; низка його творів у Шевченківському музеї м. Канева, зокрема, виконаних у 1940-х рр. – близько 10). Саме з іменем В. Касіяна пов'язана актуалізація в графіці цього періоду плакату, що стало особливістю образотворчого мистецтва того десятиліття. В колекції НМТШ зберігається близько 10 плакатів

художника, чий доробок свідчить про інтерпретацію образу поета як натхненника на перемогу в трагічних реаліях II Світової війни. Надзвичайно цікавим є оформлення листівок цього періоду на шевченківську тематику.

Отож, пропонуємо зосередитися на творах В. Касіяна та шевченківській листівці 1940-х.

В. Касіян – випускник Празької Академії образотворчих мистецтв, де навчався у М. Швабінського. Повернувшись до Радянської України, В. Касіян упродовж творчого життя залишався послідовним, переконаним реалістом у всіх складових доробку: оформленні книжки, поштової марці, естампній графіці, плакаті, станковому живописі і т. п. Як зауважив Я. Гоян : "Він універсально володів олівцем, пером, пензлем, різцем і багатьма естампними техніками – офортом, літографією, гравюрою на міді, ксилографією, ліноритом, акватинтою, сухою голкою та іншими техніками, які комбінував і сам придумував. Художник велику увагу приділяв рисуванню олівцем, вважав, що такий рисунок є основою графіки..." [3, 133]. М. Зубар у монографічній статті "Василь Касіян" (1946) писав: "Він один із тих, хто своєю діяльністю дав могутній поштовх сучасній нашій гравюрі і графіці – цій найбільш масовій формі образотворчого мистецтва. Його твори у вигляді офортів, дереворитів, ліноритів, літографій, плакатів, газетних і журнальних малюнків просякають у гущу народних мас і несуть з собою ідеї правди і справедливості, добра і краси, поваги до внутрішнього життя людини і народу. При цьому реалістично правдиве зображення дійсності у Касіяна поєднується з глибокою і щирістю зображення людських почуттів.

Це значення тим більше, що з першого й до останнього дня Великої Вітчизняної війни мистецтво художника було поставлене на службу боротьбі народів нашої батьківщини проти підступного і жорстокого ворога всього людства – німецького фашизму. Кожен газетний малюнок, кожна гравюра, цілі серії агітплакатів, виконаних за цей час В. Касіяном, – хвилюючий і пристрасний заклик до боротьби й перемоги". [4, 5] За спогадами відомого шевченкознавця Є. Шабліовського, митець упродовж всього творчого шляху був у силовому полі Шевченкового генія. Все життя ілюстрував "Кобзар", що було його подвижницькою працею. Художник створив цілу галерею портретів Т. Шевченка, ілюстрував також твори про нього, був редактором багатомної мистецької спадщини геніального поета-художника, підготував працю "Офорти Тараса Шевченка", якою послуговуються покоління науковців. Створив цикл ілюстрацій до "Кобзаря" (1944; в той час видання здійснити не вдалося), цикл плакатів "Гнів Шевченка – зброя перемоги" (1942–1943). У 1940-х художник виконав низку портретів поета: 1944 (туш, перо, акварель), 1945 (літографія, акварель), 1946 (літографія пензлем на

шліфованому камені), 1949; тематичні композиції "Тарас Шевченко та академік Йордан" (1941, офорт), "Тарас Шевченко в Україні" (1949).

В. Касіян пригадував, що 1944 почав ілюструвати "Кобзар" на замовлення "Детгиза" в Москві, видання присвячувалося перемозі над ворогом. Було виконано близько ста малюнків (пером і тушшю), з них понад 50 – цілосторінкові; підготовано також заставки (акварель, туш, перо). Отже, видання готувалося для фронту ("Детгиз" не встиг випустити книжку; ілюстрації увійшли до видання "Кобзаря", що побачив світ через десять років у видавництві "Радянська школа"). Художник згадував: "Однією з найперших ілюстрацій, виконаних тоді до "Кобзаря", став портрет Тараса Шевченка. Я обдумував, як показати образ поета в цей тяжкий для України час, яка після голодомору і сталінських репресій сходила кров'ю від нового страшного лиха – лютого і безпощадного ворога" [5,459]. Маємо зауважити, що В. Касіяну, вочевидь, найбільше імпонував так званий "репінський" тип зображення поета-художника, близький до його фізіономічних рис, запроваджений російським передвижником І.Репіним у портреті Т.Шевченка 1888 (він користувався при написанні твору низкою "карточок і гравюр", зокрема, фото М. Досса (1860), шевченкових офортів). Портрети поета роботи В. Касіяна 1940-х представляють немолодого чоловіка, у внутрішньому світі якого поєднано гіркий життєвий досвід, вірність своїм ідеалам. Емоційне забарвлення в портретах дещо різниться: акцент зроблено на гніві, або на глибинній мудрості Т.Шевченка, проте об'єднує їх бажання донести до глядача власне розуміння світогляду митця, славнозвісного наскрізного Шевченкового антропоцентризму. Про це художник пам'ятав, осмислюючи роль поетової постаті як джерела віри в перемогу гуманістичних цінностей під час воєнного лихоліття: "...перемога наближається, Шевченко допомагає здолати ворога, допомагає визволити Україну...".[5, 459] Під час роботи над ілюстраціями до нездійсненого видання "Кобзаря" 1944 В. Касіян вперше звернувся до творів, які ніколи раніше не інтерпретував, наприклад, "Іван Підкова", "Рано-вранці новобранці...", "Чернець": "...бо світився у них нескорений дух українців, що тепер перемагали ворога і виганяли з рідної землі". [5, 459] Мистецтвознавець М. Зубар спостеріг: "Так народились, між іншим, сто нових малюнків до "Кобзаря" Т. Шевченка, де Василь Ілліч знайшов нові відтінки в старих і завжди нових образах цієї біблії українського народу. Характерно, що в цих творах відбилась робота художника над серією "Гнів Шевченка – зброя перемоги". Ось чому ці ілюстрації звучали особливо злободенно, немов би відбиваючи переможне закінчення Великої Вітчизняної війни". [4, 20–21] Оскільки "Кобзар" мав вийти у видавництві дитячої літератури, художник "...ряд

малюнків присвятив віршам, у яких Тарас промовляє зі свого дитинства. Це – "Садок вишневий коло хати...", "А. О. Козачковському", "І золоті й дорогі...", "Якби ви знали, паничі", "У Великдень на соломі" та інші, виконані, в основному, тушшю, пером, аквареллю". [5, 459] З ілюстрацій постає образ Тараса-дитини: часом зажуреного хлопчика-сироти, проте завжди сповненого почуття власної гідності. За словами В.Касіяна, він прагнув показати "...як виростають українські генії із славних хлопчиків...". [5, 462] Притаманні творам художника людяність і реалізм завадили йому схилитися до солодкової наївності чи зайвого пафосу, отож, весь цикл ілюстрацій для видавництва дитячої літератури витримано в дусі не стільки безпосередності образу малого Тараса, стільки підкреслення його людської гідності й самоповаги. Характерно, що в 1930–1950-і майстри книжкової графіки зверталися до принципів класичного мистецтва у побудові композицій, у творенні форми з характерним об'ємним моделюванням, що допомагало знаходити надзвичайно переконливе для глядача (читача) образне рішення.

Окремо необхідно сказати про невеликий, начеркового характеру, проте – несподівано метафоричний як для прихильника реалістичного методу В. Касіяна, твір: "Сам Бог витає над селом..." (Тарас Шевченко), вугільний олівець; Трипілля. 1946. Зображення Бога художник подає як портрет чоловіка старшого віку. Ми не знаходимо портретних рис Тараса Шевченка, проте не можна не припустити, що В. Касіяна удався до метафоричного вислову, підносячи Шевченків образ до звучання й значення Бога України.

Прикметно, що М. Деревус 1944, працюючи над одним із кращих плакатів у його доробку "Оживуть степи, озера", зображує обличчя поета над квітучою землею. Воно "натхненне, але не суворе, не гнівне, не сумне, яким ми його звикли бачити, а гарне й осяяне внутрішнім світлом. Скільки в ньому віри у щасливе майбутнє рідного оновленого краю, скільки безмежної доброти!" [1, 9].

Особливої актуальності серед графічних жанрів у 1940-і набув плакат. В роки II Світової війни до образу Т. Шевченка в плакаті зверталися І. Кружков та С. Отрощенко (1942), О. Довгаль (1942), Д. Шавикін (1944), І. Плещинський (1944), М. Деревус (1944), російський художник П. Соколов-Скала та ін.

За спостереженням Л. Владича – лише в Касіяна це набуло нового стилістичного вираження. Вже 1946 М.Зубар писав: "Оригінальністю задуму вражає серія плакатів В. Касіяна "Гнів Шевченка – зброя перемоги" (1942). В ній художник, використовуючи для написів тексти поезій Шевченка, надає їм особливої дійовості своїми малюнками, де зображено моменти героїчної боротьби українського народу з німецькими окупантами у дні Вітчизняної

війни. Т. Шевченко, представлений на тлі композиції, є немов би натхненником, свідком і учасником цієї священної боротьби.

Ясність думки, виразність емоцій, патріотична спрямованість при відповідних художніх засобах – простих і вражаючих – ось що звертає на себе увагу в цих плакатах Касіяна". [4, 19] А Л.Владич 1978 писав: "Первісні задуми деяких плакатів, які згодом увійшли в цикл "Гнів Шевченка – зброя перемоги" , втілені в ескізній формі, були показані на виставці, що відкрилася в Самаркандському Будинку Червоної Армії до вечора пам'яті Шевченка. Незабаром виникла й сформувалася провідна ідея циклу: Шевченко – учасник боротьби радянського народу проти гітлерівських загарбників, а його гнівне слово – зброя перемоги над ними. Тоді ж народилася й назва циклу. Сім плакатів, з яких він тоді складався, були готові наприкінці вересня (на одному – з текстом із поеми "Єретик": "Гади! Гади! Чи написили ви, чи ні, людської крові?.." – є авторська дата: 22.IX. 42) і надіслані до Уфи на виставку творів українських художників [...] Єдність стилістики циклу"Гнів Шевченка – зброя перемоги" зумовлена насамперед наявністю в усіх плакатах образу Кобзаря та характером його трактування. Касіян послідовно провів через весь цикл наскрізну ідею, про яку йшлося вище. Якщо в творах декого з інших художників маємо лише проекцію образу Шевченка та його слів на сучасність, то Касіян іде далі: він робить великого Кобзаря нашим сучасником, ставить його в центрі подій Великої Вітчизняної війни [2, 78].

"Дотримуючись своєї улюбленої манери у рисунку (твори виконані тушшю, переважно – пером, подекуди – пензлем, на тонованій аквареллю підкладці), художник разом з тим широко застосовує суто плакатні прийоми: контрастне зіставлення планів (на першому плані – Шевченко, на другому – сцени фашистських звірств, бойові дії радянських солдатів і партизанів), сполучення контурного та силуетного зображення постатей тощо. Та найважливіше те, що Касіян майстерно використовує образну мову плаката, її особливості й можливості. Власне, весь цикл побудовано на здатності плаката показувати на одному аркуші, так би мовити, під одним небом, події, що відбуваються в різних місцях і в різні часи. У семи творах циклу – два просторові й часові плани: Шевченко та події наших днів. А у восьмому – "Треба миром, громадою обух сталить..." – їх три: на першому – радянські партизани в засідці, на другому – Шевченко простертою рукою спрямовує народних месників проти ворога, на дальньому, силуетом – гайдамаки-коліївці, озброєні косами й вилами. Так образно розкривається ідея патріотичної спадкоємності в боротьбі народу проти гнобителів. Зразком плакатної метафори є аркуш "Здається – кращого немає нічого в світі, як Дніпро та наша славная

країна...". Тут Шевченко дивиться на Дніпро [...] з Дніпрогесом і велетенською греблею, яка перетяла Славутич. Зауважимо, що цей плакат пройнятий особливим ліричним настроєм: художник виразив у ньому свою тугу за рідним краєм, за його мирним, щасливим життям, яке порушив ворог", – зазначив Л. Владич. [2,80] Прикметно, що Укрвидав при ЦК КП(б)У випустив три плакати з циклу – "...Здається – кращого немає нічого в світі, як Дніпро та наша славная країна...", "Мені однаково, чи буду я жити в Україні, чи ні..." та "Свою Україну любіть! Любіть її... Во время люте" – багатотисячним тиражем у вигляді листівок, які розкидалися з радянських літаків над окупованою територією України. На звороті кожної з них додатково вмістили широкий текст – звернення до радянських громадян, що перебували на окупованій території, а з Шевченкових рядків дали такі: "Не дайте матері, не дайте в руках у ката пропадуть!". Отже, Шевченків заклик сягнув рівня символу й зберіг конкретне значення – створений художником в одному з плакатів образ матері сприймався як образ полоненої України.

Образ поета-художника в циклі плакатів "Гнів Шевченка – зброя перемоги" В. Касіян розробляє, спираючись на тип, поширений завдяки фотографіям роботи Г. Деньєра 1859. Традицію цього типу зображення започаткував сам Т. Шевченко в автопортреті 1860 (офорт) та 1861 (п., о.). Згодом саме цей тип став матрицею національного символу, що надихав митців різних поколінь.

Л. Владич подав цікавий приклад інтерпретації образу поета за плакатами, випущеними у вигляді листівок (спираючись на свідчення, наведене З. Лашкул): в рукописному журналі партизанського загону дослідниця виявила малюнок, зроблений за листівкою В. Касіяна на текст "...Здається – кращого немає нічого в світі, як Дніпро...". Автор малюнка, на думку З. Лашкул, художник-самоук домалював до тихого, мирного дніпровського краєвиду, зображеного В. Касіяном, гармати, спрямовані на захід, а самий образ Шевченка, який, певно, здався йому трохи споглядальним, замінив більш активним, сильним, мужнім образом поета, запозиченим з іншої листівки Касіяна [2, 81].

У 1940-х побачила світ низка листівок із портретом Т. Шевченка. 1941 у Москві надруковано листівку, підготовлену М. Приданцевим (за фото Г. Деньєра); 1944 у Вінніпезі випущено фото листівку – Портрет Т. Шевченка 1860 роботи М. Досса; в 1940-х з'явилася листівка з твором О. Савченка-Більського – погрудний портрет Т. Шевченка, вирішений на основі так званого репінського типу, що, своєю чергою, виник на ґрунті фото роботи М. Досса; вже 1947 – листівка з репродукцією роботи А. Середи, видана в Києві (також репінський тип, проте більш традиційний, ніж у роботі О. Савченка-Більського). З поміж інших вирізняється робота невідомого художника, де поєднано

дотримання фізіономічних рис Шевченка з загальною вільною інтерпретацією його образу як узагальненого типу інтелігента XIX ст. Автор художнього вирішення листівки, що побачила світ у Гайденау, взурував на Шевченків автопортрет 1840, проте він відійшов від строгого дотримання фізіономічних рис митця. До інтерпретованого автопортрету Т.Шевченка (1840) вдавсь в 1947 Б. Боженський, ввівши його до листівки з ілюстрацією до поеми "Гамалія" – "Гамаліє, вітер віє". В 1940-і у Буенос-Айресі вийшла й листівка "Т.Шевченко: учітеся, брати мої..." з портретом Т. Шевченка – А. Манастирського (в основі – тип за Денсьєром). Стилізований В. Петровським (у лінориті) тип зображення за Г. Денсьєром спостерігаємо в листівці 1940-х. Цей же тип, обраний В. Мате в його портреті поета, репродуковано "Українським видавництвом" у Кракові. Автор видання "Шевченківська листівка як пам'ятка історії та культури. 1890–1940" В. Яцюк подає розширене датування щодо листівки "Шевченко і Христос" – 1926–1940-ві (художник невідомий). Композиційний і смисловий, емоційний центр становлять зображення Ісуса Христа й Тараса Шевченка (останніх років життя), які сидять на галявині в оточенні люду. Тематичну композицію Г. Меліхова "Перша зустріч молодого Тараса Шевченка з художником К. П. Брюлловим" репродуковано на листівці 1949, випущеній у Москві видавництвом "Советский художник". Виразно анти тоталітарне звучання має листівка з зображенням невідомого художника (й видавництва) "Борітеся – поборете...", де репродуковано композицію: Юрій Змієборець та воїн УПА, які збороли змія з виразними фізіономічними рисами Й. Сталіна; над ними вгорі – немов у сонячному колі – портрет Т. Шевченка (останніх років життя). 1940 у Львові побачила світ листівка в художньому оформленні В. Кричевського "І на оновленій землі..." (в основі – офортний Автопортрет поета-художника 1860 (у світлому костюмі)).

Отже, у творчості видатного графіка В. Касіяна в 1940-і образ Т. Шевченка зустрічаємо як у книжковій графіці (портрет, ілюстрація), так і в плакаті. У портретах він орієнтувався на так званий репінський тип зображення (в основі – прижиттєве фото поета роботи М. Досса). В ілюстраціях створено образ Тараса-дитини: часом зажуреного хлопчика-сироти, проте завжди сповненого почуття власної гідності. Працюючи над плакатами, обрав зображення Т. Шевченка в кожусі й шапці, що ґрунтується на фото роботи Г. Денсьєра.

У листівках того часу також зустрічаються обидва поширені типи зображення поета – репінський (за М. Доссом) і – за Г. Денсьєром, також популярною була інтерпретація Автопортрета Т.Шевченка 1840.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білецький П. Михайло Дерезус: Альбом: Живопис, графіка-К. 1987.
2. Владич Л. Василь Касіян. П'ять етюдів про художника. – К., 1978.
3. Гоян Я. "Історія мого життя складає частину історії моєї Вітчизни"// Касіян В. Пророк. – К., 2006.

4. Зубар М. Василь Касіян. – К., 1946.

5. Касіян В. Автопортрет. – К., 2004.

6. Яцюк В. Шевченківська листівка як пам'ятка історії та культури. 1890 – 1940. – К., 2008.

Надійшла до редколегії 11.03.14

Чуйко Т.

Особенности интерпретации образа Тараса Шевченко в живописи и графике 40-х годов XX века

Исследование особенностей интерпретации образа Тараса Шевченко в живописи и графике XX века предполагает конструирование своеобразной амплитуды, которая более четко представляет периоды творческих экспериментов и стагнации; сосуществование различных направлений и школ, а также доминирующую роль соцреализма; периоды неустанных поисков средств выразительности, адекватных тому или иному времени, и компенсирование невозможности такой выразительности филигранностью техники исполнения произведения.

Ключевые слова: интерпретация, образ, графика, плакат, В. Касіян, М. Дерезус.

Chuiko T.

The peculiarity of interpretations of the image of Taras Shevchenko in painting and graphic in the 40th of the XX century

Research of image interpretation Shevchenko in painting and graphic art of the twentieth century leads to the construction of original amplitude, which caused the periods of creative experimentation and stagnation; coexistence of different areas and styles and dominance of socialist realism; periods of the relentless search language of art appropriate to a particular time, and compensation for the impossibility of such technical mastery of expression, filigree technique of the works.

Keywords: interpretation, image, graphics, posters, language of art, V. Kasiyan, M. Derehus.

УДК 821.161.2(477):7.037.3"19"

**М. Рябченко, канд. філол. наук, асист.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка**

ХУДОЖНЯ РЕЦЕПЦІЯ ОБРАЗУ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА У ТВОРАХ УКРАЇНСЬКИХ АВАНГАРДИСТІВ НА ПОЧАТКУ ТА В КІНЦІ ХХ СТОЛІТТЯ

Для української літератури початку та кінця ХХ століття характерний процес деканонізації традиційно-стереотипного представлення її провідних діячів. Постать Тараса Шевченка, яка стала центральною при формуванні нації та літературного канону, звісно ж, у першу чергу привертала до себе увагу. Футуристи початку ХХ століття одними з перших стали на шлях радикального заперечення його іконізації. Подібний бунт виникає і в кінці ХХ століття у середовищі неоавангардистів. Аналіз їхніх "бунтівних" творів доводить, що всі ці протести стосувалися лише зовнішньої примітивізації постаті Шевченка, й зовсім не спрямовані на деструкцію національної культури.

Ключові слова: авангард, футуризм, канон, деканонізації, стереотип